

НАРАТИВНИЙ ДИСКУРС «ІСТОРІЇ РУСІВ» З ТОЧКИ ЗОРУ КОМУНІКАТИВНОЇ СХЕМИ: АВТОР-ТЕКСТ-ЧИТАЧ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 25.

УДК 821.161.2-3.09 «17/18»: 008(477)

Хававчак Олег. Наративний дискурс «Історії Русів» з точки зору комунікативної схеми: автор-текст-читач; 11 стор.; кількість бібліографічних джерел – 17; мова – українська.

Анотація. У запропонованій статті аналізується наративний дискурс «Історії Русів» крізь призму комунікативної схеми автор-текст читач. Визначається гетеродієгетичний наратор в екстрадієгетичній ситуації, універсальний по-бароковому текст твору — актуальний і в XXI ст. та імпліцитний читач «Історії Русів».

Ключові слова: дискурс, автор-наратор, текст, читач.

Поняття дискурсу у літературознавстві є одним із найчастіше вживаних сучасною наукою. Фахівці посилаються переважно на дефініцію Н.А.Арутюнової: «Дискурс (з франц. Discourse – мовлення) – це зв'язний текст у його сукупності з екстралінгвістичними, прагматичними, соціокультурними психолінгвістичними та іншими чинниками; текст, узятий у подієвому аспекті; мовлення, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у стосунках людей і механізмах їхньої свідомості (когнітивних процесах) [1, с.136-137]. Стосовно ж наратології, то тут прийнято визначати два типи дискурсу: наративний та ненаративний. Користуючись дослідженням британських авторів О.Георгакопулу та Д.Гуцоса, переконуємося, що «Історія Русів» – твір наративного дискурсу із властивим послідовним узгодженням в часі, конкретністю подій, порушенням і відновленням рівноваги, поглядом якоїсь певної особи, обговорюваним контекстом» [Цит. за: 9].

Від ненаративного дискурсу у «Історії Русів», як, скажімо, також і в «Разговоре Велико-россии с Малороссией», теж творі XVIII ст., спостерігається ситуація, коли автор переймається необхідністю переконати, довести чи спростувати певну інформацію. Однак ця іманентна властивість жанру «козацького літописання», як на нашу думку, саме у застосуванні наративної схеми автор-текст-читач, дає ймовірне пояснення цього явища, бо йдеться про загальну конструкцію тексту, за допомогою якої формується наратив, встановлюється наративний контракт між відправником і суб'єктом для впорядкування порушеного ладу речей. Адресат (у цьому випадку читач «Історії Русів»), тобто суб'єкт із його бажаннями, обов'язками, знаннями, кваліфікується на рівні його компетенції, мусить пройти випробування, щоб виконати свою частину контракту (перформація) і отримати винагороду (або покарання) від відправника [11, с.92].

Найвпливовішими теоретиками наративу є французький філософ Жан-Франсуа Ліотар та американський літературознавець Фредерік Джеймсон. Згідно з їх поглядами світ може бути пізнаваним тільки у формі літературного дискурсу.

Цей висновок є значущим як для гуманітарних дисциплін, так і для природознавчих (наприклад, фізики «розповідають історії» про ядерні частинки). При цьому навіть усе, що репрезентує себе як таке, що існує за межами будь-якої історії (структури, форми, категорії) може бути засвоєне свідомістю тільки за допомогою розповідної функції, вигадки. Світ відкривається людині лише у вигляді історій, розповідей про нього. «Буття в світі, з точки зору наративності, це буття у світі вже маркованої мовленнєвої практики, яка пов'язана з цим передрозумінням» [14, с.99].

Автор «Історії Русів» представляє історію, яку не так уже й рідко він зобов'язаний реконструювати текстом. Це, однак не стосується традиційної у «барокових історіях» «Передмови». Тут письменник «всевідний», а виклад його «панорамний» [11, с.92-93]. «Істориків та Літописців сеї доби було в Малій Росії задосить. Але як ця країна, начеб створена або приречена на руїну од частих навал чужинців, а ще частіших наскоків та січей од народів сусідніх і, зрештою, од ненастанних міжусобиць і побоїщ зазнала всіляких плюндрувань, згуби та всеспалення і, так би мовити, залита і напоєна кров'ю людською і посипана попелом, то в такій нещасній землі чи можливо було зберегти будь-що цілим? А з тої причини взято цю історію із літописів і записок Білоруських, як із країни одноплемінної, сусідньої і од руїн Малоросійських віддаленої» [7, с.33-34].

Всевідність наратора в аналізованій Передмові вибудовується як бачення перспективно-психологічне. У графічно оформленій розповіді наративним медіумом постало письмо [11, с.93], тож автор «Історії Русів» готував ґрунт для повного оволодіння уявою і думкою свого реципієнта.

Питання особи автора та часу створення «Історії Русів», як відомо, продовжує залишатися дискусійним. Попри авторитетний список дискусантів із зазначеної проблематики (Валерій Шевчук наводить відповідну статистику) [17, с.15], дефініція наратор у значній, як на нашу думку, мірі наближає питання до розв'язку. Суть цього визначення полягає в тому, що воно знімає численні марні суперечки науковців і веде до усвідомлення того, що за обставин конспіративного письма ім'я

автора не може бути зреалізованим як «зосередження всіляких фізіологічних, психічних, феноменологічних, логічних, діалектичних, онтологічних сфер» [12, с.628]. Такою вже була воля автора «Історії Русів», щоб замаскувати власне його ім'я, а твір літературно змістифікувати.

Його наратор теж фіктивний, створений письменником оповідач. Особливістю наративного дискурсу твору вважаємо те, що «всевідний, самосвідомий, впевнений наратор» тут виступає анонімом, тобто «імпліцитним автором» – «прихованим оповідачем», однак «не антитетичним» експліцитному наратору. Він-бо репрезентує твір «самооборонний» (за визначенням Валерія Шевчука), який обґрунтовує названу концепцію таким чином: «... зовсім не є дивним, що приблизно в одному часі на Україні з'являються два епохальні твори, які для самооздоровлення нації мали виняткову вагу: «Енеїда» Івана Котляревського, яка розбудила українців емоційно, завершивши стару епоху в літературі і проголосивши нову. Та «Історія Русів», яка дала підстави до національного пробудження в освічених сферах суспільства при допомозі історіософічного трактату, що мав форму політичного памфлету і гостро нагадував нашим інтелектуалам, які вже починали губити національне обличчя, скинувши козацький кунтуш та жупан і одягши російського крою міжнародний камзол та імперський віцмундир, про їхні історичні корені, про їхнє становище, історію, побут, героїчні діяння, щоб спинити, зрештою, черговий масовий відплив культурної сили з України в культуру чужу, яка узурпувала значною мірою ім'я, державні традиції та історію народу, собі підпорядкованого, і проголосила цілком безсоромний постулат, що той народ не є народ, його мова не є мова, а історія — не історія, отже, мусить він безболісно й мирно сам себе заперечити і стати частиною народу панівного, державного, даючи при цьому підлеглому племені ніби вищу ласку: можливість асиміляції, а тим самим певного урівнювання його панівної верхівки з панівною верхівкою пануючих, але тільки при умові повного його відречення від самостійного мислення та національного самоусвідомлення; простіше кажучи, зрівняти чини верхівки обох народів, щоб надалі не було між ними ніякої різниці («никакої розни») [17, с.5].

Будучи національно та інтелектуально самодостатніми т.зв. козацькі літописці, як і автор «Разговора Великої Росії з Малою Росією», самообороняються від подібної агресії чи політичної авантюри. А їх самооборона у XVIII ст. перейшла із політичних сфер у культурні, а коли вичерпалися можливості політичної боротьби, – виключно у сфери культурні. І однією з найвизначніших пам'яток такої самооборони й стала «Історія Русів» [17, с.6].

Наратор [автор] «Історії Русів» прихований. Він не бере безпосередньої участі у зображуваних подіях, як це бувало подекуди із Самовидцем, але він впізнаваний чи пояснюваний усім

текстом твору. Тут є підстави говорити про ситуацію, коли «реальний автор неминуче створює свого двійника, образ якого постає в уяві читача» [11, с.415].

Так, в уяві читача він постає палким українським патріотом, що писав російською мовою (для української теж російськомовної еліти) і, на думку Валерія Шевчука, те, що він писав російською мовою так вільно, зовсім не перешкоджало йому, як і Василеві Капністу чи Григорію Полетиці, лишатися палким українським патріотом» [17, с.27]. Обґрунтовуючи названу ситуацію, дослідник додає: «... в другій половині XVIII ст., особливо з шістдесятих років, почався рішучий похід російського царизму супроти залишків української автономії та культури. Книжна українська мова, як літературна, була вигнана зі стін Київської академії. Було заборонено театральні вистави – особливо тут старався київський митрополит С.Миславський» [17, с.26].

Свого часу теза про позбавлення свідомості індивіда автономного характеру, зокрема про її «цитатність», «текстуальність», спонукала докорінно переглянути одне з базових понять традиційного літературознавства – категорію автора з точки зору «постструктуралістсько-деконструктивістсько-постмодерністського комплексу», який оформився на основі синтезу загальнотеоретичних і методологічних принципів, понятійного апарату й аналітичного інструментарію, вироблених у постмодерну добу [6, с.231]. Представниками постструктуралізму була підтримана концепція «смерті автора», яка заперечувала установлене розуміння автора як повноправного суб'єкта творчості, натомість замінюючи його скриптором – суб'єктом письма (Р. Барт) або залишаючи за ним тільки функцію суб'єкта дискурсу (М. Фуко).

Ролан Барт, заперечує пояснення літературного твору через авторську біографію чи авторську особистість, він, зокрема, акцентує увагу на тому, що вже сам процес письма нівелює індивідуальність, знеособлює, оскільки «говорить не автор, а мова»: «Скриптор, що прийшов на зміну Автору, несе в собі не пристрасті, настрої, почуття або враження, а лише такий неосяжний словник, з якого він черпає своє письмо» [2, с.389]. Така заміна автора скриптором перекреслює всілякі претензії на однозначність прочитання і встановлення остаточного, єдино правильного смислу та уможливорює невпинний процес вивільнення значень. Коштом «смерті автора» має відбутися «народження читача», що відтепер стає «тим простором, де відбуваються усі до єдиної цитати, з яких складається письмо» [2, с.390], фокусує множинність значень, виявляючи цілісну сутність письма і єдність тексту.

Питання про наявність чи відсутність авторського диктату стає одним із вирішальних в утворенні опозиції «твір – текст»: «Автора вважають батьком і господарем свого твору... Стосовно ж тексту, то в ньому відсутній запис про батька» [15, с.494]. Р.Барт вигадує метафори для твору і

тексту – «організм» і «плетиво» – основною функцією яких, як на нашу думку, є увиразнення їхньої антитетичності. Цим самим Барт прагне «наголосити на ієрархічності, монолітній цілісності першого й відкритості, множинності сенсу, стереофонічності другого – звільненого від авторської влади» [15, с.493-494].

Проблема суб'єкта творчості втрачає вагомість, а на перший план висувається питання про особливості функціонування дискурсів, також у відповідності до концепції Мішеля Фуко. Автор так само позбавлений статусу свідомого творця, привілейованості в наданні значень власному твору. Він у традиційному розумінні («невичерпне джерело значень, якими наповнений твір»), на думку М. Фуко, є «ідеологічною фігурою». Його дійсна роль полягає у протилежному: автор є «принципом ощадливості у розмноженні значень», тобто «певним функціональним принципом, ... який перешкоджає вільній циркуляції, вільному маніпулюванню, вільній композиції, деконпозиції чи рекомпозиції уяви» [15, с.611-612].

У неоісторичному літературознавстві актуалізується також поняття тексту. На думку постструктуралістів, світ у своїй цілісності виступає як феномен писемної культури, що перебуває під впливом текстуалізації, а свідомість особистості уподібнюється певній сумі текстів. За словами Ж.Деріди, «нічого не існує поза текстом», тобто весь світ постає як суцільний, безмежний текст, у вигляді «словника», «енциклопедії» (У.Еко) або книги (Р.Барт). Постструктуралістська критика розрізняє Твір і Текст, стверджуючи первинність тексту і розуміючи під твором архітектонічне ціле, єдність якого визначається єдністю смислової інтенції, певного відтворення дійсності, «образу світу», який розрахований на певного адресата, тобто створений в цілях комунікації. Текст є означувальною практикою, певною структурацією вже існуючих слідів, що постійно зміщуються: «Твір – речовинний фрагмент, який займає певну частину книжкового простору. Текст – поле методологічних операцій» (Р.Барт) [10, с.559]. За Роланом Бартом, «тексту притаманна багатозначність. Це означає, що він несе не просто кілька значень, але те, що в ньому, здійснюється властива множинність сенсу – множинність така, що не підлягає усуненню, а не та, що тільки є припущенням. В Тексті немає мирного співіснування сенсів, значень – Текст перетинає їх, рухається крізь них; відтак він не підкоряється навіть плюралістичному тлумаченню, в ньому відбувається вибух, розщеплення всіх сенсів. В дійсності множинність Тексту зумовлюється не двозначністю складників його змісту, а так би мовити, просторовою багатолінійністю означаючих, з яких він зітканий (етимологічно «текст» означає «тканина»)[8, с.56].

Співвідносячи Бартове розрізнення поняття твір та текст, ми першу дефініцію вживаємо, ідентифікуючи «Літопис Самовидця», «Літопис Самійла Величка», «Розмову Великої Росії з Малоросією». Натомість «Історія Русів» – це текст,

бо тут відсутній «лінійний ланцюг слів, який передає єдиний теологічний зміст («повідомлення» Автора-Бога)...». Тут наявний «багатовимірний простір, де поєднуються та сперечаються між собою різні види письма, жоден з яких не є важливішим за інший; Текст зітканий з цитат, що відсилають до тисяч культурних джерел» [10, с.559]. В.Шевчук слушно вважає, що в «Історії Русів» «основне оповідання взято із Самовидця та Граб'янки (С.Величком, очевидно, автор не користувався)» [17, с.21].

Проблема розмежування суб'єкта мовлення й автора – одна з найгостріших для українського літературознавства, в т.ч. у дослідженні «Історії Русів». Імплицитний наратор «Історії Русів» творить, так би мовити, зашифрований, символічний текст, який Іван Франко свого часу слушно назвав «міфом». У працях І.Франка також можна простежити вживання термінів «автор» чи «поет» у розумінні наратора чи ліричного суб'єкта твору. На нашу думку, це очевидно пов'язане із недостатньо розвиненою в його час наратологічною термінологією. В.Будний влучно зауважує: «автор» і «поет» (але в жодному разі не прізвище письменника) у Франка – це проміжні терміни між «розповідачем, який займає внутрішню щодо твору позицію і творцем як реальною особою» [3, с.119]. З категорією «імплицитного (абстрактного) автора» співвідносяться «концептований» автор Б. Кормана, а також «образ автора» В. Виноградова, що витлумачується як точка інтеграції усіх оповідних прийомів, принцип, що організує усі засоби оповіді, або свідомість, у якій усі елементи тексту набувають смислу [6, с.98-99], і зокрема з поняттям «імплицитний автор» (або «авторське друге я») у потрактуванні У. Бута. Як стверджує вчений, «імплицитний автор» прозового твору виступає найбільш універсальною категорією для позначення авторської «присутності» в тексті й актуалізується у формі персоніфікованого чи неперсоніфікованого, достовірного чи недостовірного оповідача [4, с.133]. Ця концепція чітко простежується на прикладі автора «Історії Русів», який очевидно для підсилення смислового навантаження тексту свого твору побажав залишитися невідомим.

Французький наратолог Жерар Женетт виокремив чотири наративні типи: «1) гетеродієгетичний наратор в екстрадієгетичній ситуації – розповідає історію, в котрій він не виконує функції персонажа; 2) гетеродієгетичний наратор в інтрадієгетичній ситуації – оповідач другого ступеня, котрий розповідає історії, в яких, як правило, відсутній («текст у тексті»); 3) гомодієгетичний наратор в екстрадієгетичній ситуації – розказує власну історію, в якій він фігурує як персонаж; 4) гомодієгетичний наратор в інтрадієгетичній ситуації – оповідач другого ступеня, що розповідає власну історію» [13, с.8]. Автора «Історії Русів» не можна однозначно віднести до якогось конкретного з вищеперахованих типів нарації. Він є однозначно гетеродієгетичним на-

ратором з несталою ситуацією, яка протягом твору змінюється від екстрадієгетичної до інтрадієгетичної і навпаки.

Поняття «Твір» не може дати відповіді на головне, ми б сказали, питання «Історії Русів», в чому ж полягає таємниця її безсмертя, тобто суспільно-культурологічного функціонування упродовж чотирьох століть (XVIII-XX). Маємо на увазі концепцію, яку узагальнив Валерій Шевчук: «Історія Русів» – це найвизначніший твір української національно-політичної думки кінця XVIII століття; не дивно, що він значною мірою вплинув на багатьох видатних митців, особливо в 30-х роках XIX століття, коли поширився рукописно [...]. Під впливом цього твору О.Пушкін написав свою «Полтаву». ...М.Гоголь користувався твором [тобто «Історією Русів» – О.Х.] при створенні «Тараса Бульби»... Сліди читання «Історії Русів» помітно у віршах А.Метлинського, М.Костомарова (пізніше він ставився до неї критично), написав під її впливом загублену драму «Косинський» та ряд віршів; Є.Гребінки (поема «Богдан», повість «Ніжинський полковник Золотаренко»), а особливо Т.Шевченка. ...Шевченко брав з «Історії Русів» цілі картини і взагалі ніщо, окрім Біблії, не мало такої сили над системою думок Шевченка, як «Історія Русів». ... П.Куліш зазначав: «Був на світі Кониський — і своєю «Історією Русів», мов якою завісою мальованою, закрив од нас старосвітчину, аж поки Шевченко не роздрав тієї завіси»[17,с.15-17].

Іван Драч на межі XIX і XX століть, вже у наш час, дешифрує міфологему цієї «грандіозної конструкції Хмельниччини»[16, с. 332] такою

своюю сповіддю поета-перекладача. «Дуже тяжко читати цю книгу. Адже вона про тебе, про мене, про нас. У багатьох випадках на багатьох сторінках хотілося б її переписати, зробити іншою, щось усправедливити, щось відкинути. Та неможливо переписати разом з вами минуле життя. Та ще й лиха логіка майбутнього виростає теж з цієї книжки, в якій уяскравлено проступає наше минуле, корегуючи наш поступ. «Історія Русів» – це первісна частина ракети, яка запустила нас з вами в космічний безмір історії народів і держав. Як би ми з вами не намагалися щось змінити і переінакшити, все це можливо в міру нашого розуму і потуги, але нездоланна сила інерції тисячолітнього буття, нашого генотипу і нашого характеру присутня буде в наших найсміливіших дерзаннях» [5,с.29]. Водночас у цих рядках постає імпліцитний *читач*, так само вічний, як і *текст* «Історії Русів», як її невідомий *автор*, як і Україна та українці.

Отже, «Історія Русів» – знаковий твір у великому корпусі текстів під умовною назвою «козацьке літописання». Він відрізняється від авторських творів цієї групи своїм «гетеродієгетичним наратором в екстрадієгетичній ситуації». Анонім тут творить універсальний по-бароковому текст, міфологему (від Яфетових володінь, через княжі часи, через ситуативні розподіли і роздвоєння — Правобережжя, Лівобережжя і т.п.), повний «самооборонний» світ України та українців до наших днів. Універсальний по-бароковому Читач «Історії Русів», сповнений авторового провіденціалізму суголосний нам у XXI столітті, а тому безсмертний.

Література

1. Арутюнова Н. Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста: [Сб. ст.] / АН СССР, Ин-т языкознания / Арутюнова Наталья // Отв. ред. Н. Д. Арутюнова — М., 1990. — 278 с.
2. Барт Р. Смерть автора / Барт Рональд // Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика. – Москва: Прогресс, 1989. – С. 384–391.
3. Будний В. Хто говорить у літературному творі? /Володимир Будний// Українське літературознавство. Вип. 66. – 2003. — С.117–127.
4. Бут У. Риторика художественной прозы / У.Бут // Вестник Моск. Ун-та. Сер.9. Филология.— 1996.— №3.— С.132-159.
5. Драч І. Кілька слів від перекладача / Іван Драч // Історія Русів / Пер. І.Драча. – К.: Рад. письменник, 1991. – С.29-30.
6. Ильин И. Постмодернизм. Словарь терминов. / И.Ильин — М.: ИНИОН-INTRADA, 2001.— 384С.
7. Історія Русів / Пер. І.Драча. – К.: Рад. Письменник, 1991. – 318с.
8. Культурологічний часопис «І». – Число 4.— 1990. — 220 с.
9. Кутна Ю. Дослідження народних казок у світлі теорії нарративного дискурсу / Юлія Кутна // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vmdgu/2008_1/kutna.htm
10. Лихомонова Н. Текст / Н.Лихомонова // Лексикон загального та порівняльного літературознавства.— Чернівці: Золоті литаври, 2001.— С.559.
11. Літературознавча енциклопедія: У 2-х т./ Автор-укладач Ковалів Ю.І. – К.: ВЦ«Академія», 2007 – Т.2. – 624 с.
12. Лосев А. Бытие-Имя-Космос. / Анатолий Лосев // — М.: Мысль, 1993.— 953 с.
13. Мацевко-Бекерська Л. Українська мала проза кінця XIX - початку XX століття у дзеркалі нараторології. / Лідія Мацевко-Бекерська //2008. – 408 с.
14. Рикер П. Время и рассказ. Т. 1.: Интрига историографический рассказ. – М., СПб., 1998.
15. Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 2001. - 832 с.

16. Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського / Франко Іван // Збір. творів: У 50-ти т. — Т.40: Літературно-критичні праці. — К.: Наукова думка, 1983. — С.7-372.
17. Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» / Шевчук Валерій // Історія Русів / Пер. І. Драча. — К.: Рад. письменник, 1991. — С. 5-28.

Олег Хававчак

НАРРАТИВНИЙ ДИСКУРС «ІСТОРИИ РУСОВ» С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ КОМУНИКАТИВНОЙ СХЕМЫ АВТОР-ТЕКСТ-ЧИТАТЕЛЬ

Аннотация. В предлагаемой статье анализируется нарративный дискурс «Истории Руссов» сквозь призму коммуникативной схемы автор-текст-читатель. Определяется гетеродиегетический нарратор в экстрадиегетической ситуации, универсальный бароковый текст произведения – актуальный и в XXI в. и имплицитный читатель «Истории Русов».

Ключевые слова: дискурс, автор-наратор, текст, читатель.

Oleg Khavavchak

NARATIVNIY DISKURS OF «HISTORY OF RUSES» FROM POINT OF COMMUNICATIVE CHART: AUTHOR-TEXT-READER

Summary: In the offered article narativniy diskurs of «History Rusiv» is analysed through the prism of communicative chart author-text reader. Geterodiegetichniy is determined narator in ekstradiegetichniy situations, universal baroko's text of work, — actual and in a XXI ct. and implicitniy reader of «History Rusiv».

Key words: discourse, author/narrator, text, reader.

Хававчак Олег – викладач кафедри української літератури філологічного факультету УжНУ